ראש העין, מצפה אפק: שרידי יישוב חקלאי מתקופת הברזל ועד לתקופה ההלניסטית

אלי הדד

בשנת 1998 נערכה חפירת הצלה בשכונת מצפה אפק בראש העין (נ״צ רי״ח 196430/666080, רי״י 146430/166080; איור 1).[1] השכונה נמצאת בחלקה במתחם המכונה ״קרנת חרמיה״ (פינת הגנבים), שלדעת כוכבי ובית־אריה (תשנ״ד:54) הוא אולי ״שרידיו של מחנה המצור של הצבא האיובי, אשר הוקם בימי מלחמותיו של צאלח א־דין בסביבת מירבל. במתחם נמצאו מתקנים שונים, גתות ושרידי מבנים.״[2]

כ־100 מ׳ מדרום־מערב לחפירה הנדונה נערכו בשנים 1995–1996 חפירות הצלה (איור 1; הרשאה מס׳ A-2360; אבנר־לוי וטורגה תשנ״ז), שבמהלכן נתגלו יישוב חקלאי, שנוסד בתקופת הברזל והתקיים עד למאה הב׳ לפסה״נ (שכבה II), ומגדל מהתקופה האסלאמית הקדומה (שכבה I). חפירה נוספת נערכה בשנת 2000 (איור 1; הרשאה מס׳ A-3269; עד 2007). בחפירה זו נמצאו מבנים במצב השתמרות שאינו מאפשר את שחזורם, שהיו אף הם חלק מיישוב זה.

החפירה המתוארת להלן נערכה על גבעה ברום של 115 מ׳ מעל פני הים. פני הסלע חשופים ברובם ומשתפלים במתינות מערבה. יש בסלע תעלות רבות, רובן טבעיות כתוצאה מהמסת סלע הגיר; כיוונן הכללי מזרח–מערב, והן מתנקזות בחלקן לאגנים טבעיים ובחלקן לבורות חצובים. במרכז השטח, על פני הסלע, נחפרו ותועדו כמה ספלולים חצובים, שני בורות מים, ממגורה, גדרות בנות נדבך אחד או שניים ומתקן כבישה להפקת שמן (תכנית 1).

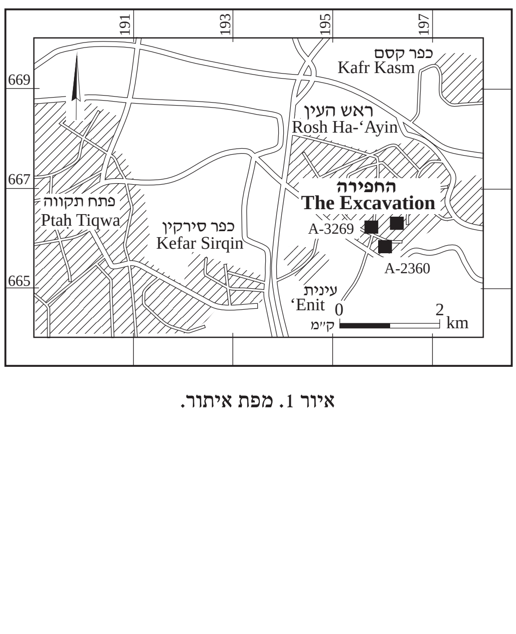

איור 1. מפת איתור.

שטח A

בחלקו הדרומי–המערבי של השטח נחשף קיר שהשתמרו ממנו שלוש אבני גוויל גדולות (W1; 1.1 מ׳ אורך, 0.3–0.6 מ׳ רוחב; תכנית 2); כיוונו מזרח–מערב. נדבך היסוד בנוי אבני שדה קטנות ועפר. במרחק של 1 מ׳ לערך מצפון־מזרח לקיר נחשפו אבני מפולת, ובקרבתן (L127) נמצא מטבע ברונזה המתוארך לימי תלמי הב׳ (285–246 לפסה״נ). בתוך הקיר נתגלה מטבע של תלמי (ר׳ ביכובסקי, להלן).

בחלקו הצפוני–המזרחי של השטח נחשפו שני קירות (W2, W4) שיוצרים פינה; קיר 2 (1.4 מ׳ אורך), שכיוונו צפון–דרום, נבנה על שכבה דקה של עפר שהונחה על הסלע. קיר 4 (1.4 מ׳ אורך, כ־0.4 מ׳ רוחב) ניצב לו בציר מזרח–מערב, וממנו השתמרו ארבע אבני גוויל גדולות, ללא חומר מלכד ביניהן.

במרחק 0.7 מ׳ מקצה קיר 2 נחשף חלק ממתקן בנוי על הסלע; מתארו, כנראה, סגלגל, והוא מטויח בטיח אפרפר (L136; 0.3 × 0.5 מ׳; איור 2). נראה שבהמשכו דרומה קיר 2 נבנה מעליו. ממזרח למתקן וצמוד לו נתגלה קצהו של מתקן נוסף שקצותיו מעוגלים (לא מופיע בתכנית). צמוד לקיר 4 נתגלו שרידי רצפת עפר כבוש בצבע כתום־צהוב (F139; 0.1 × 0.1 מ׳, עובי 25 ס״מ). על משטח הסלע, במרחק של 1 מ׳ מדרום־מערב לרצפה, נתגלה ספלול חצוב (L152; 0.15 מ׳ קוטר, 0.12 מ׳ עומק). עקב השתמרותם הדלה של השרידים הארכיטקטוניים, לא היה אפשר להגדירם.

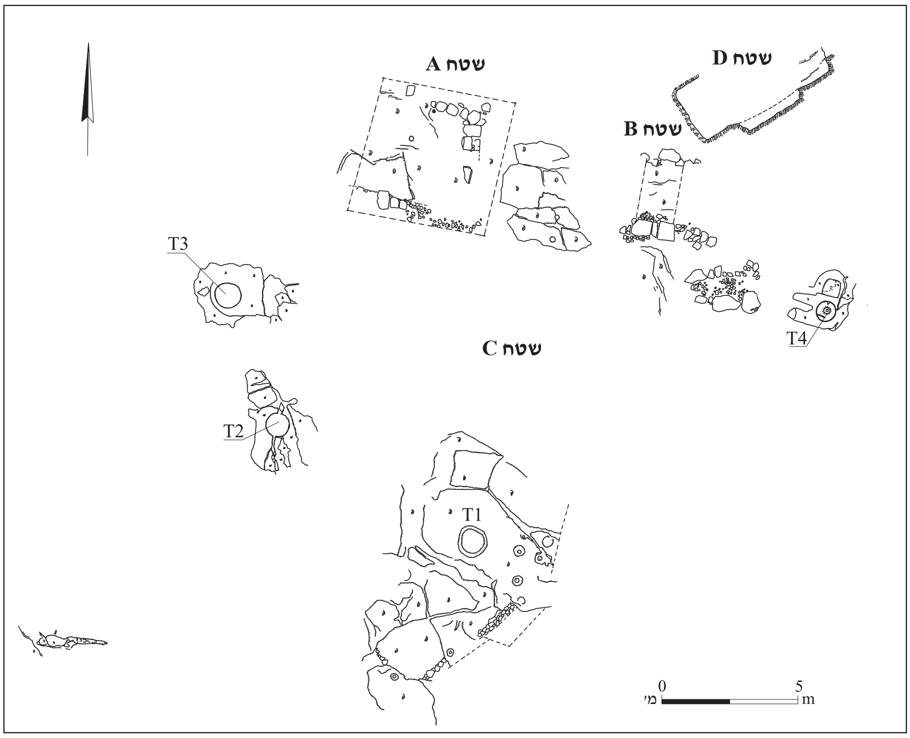

תכנית 1. תכנית כללית של שטחי החפירה.

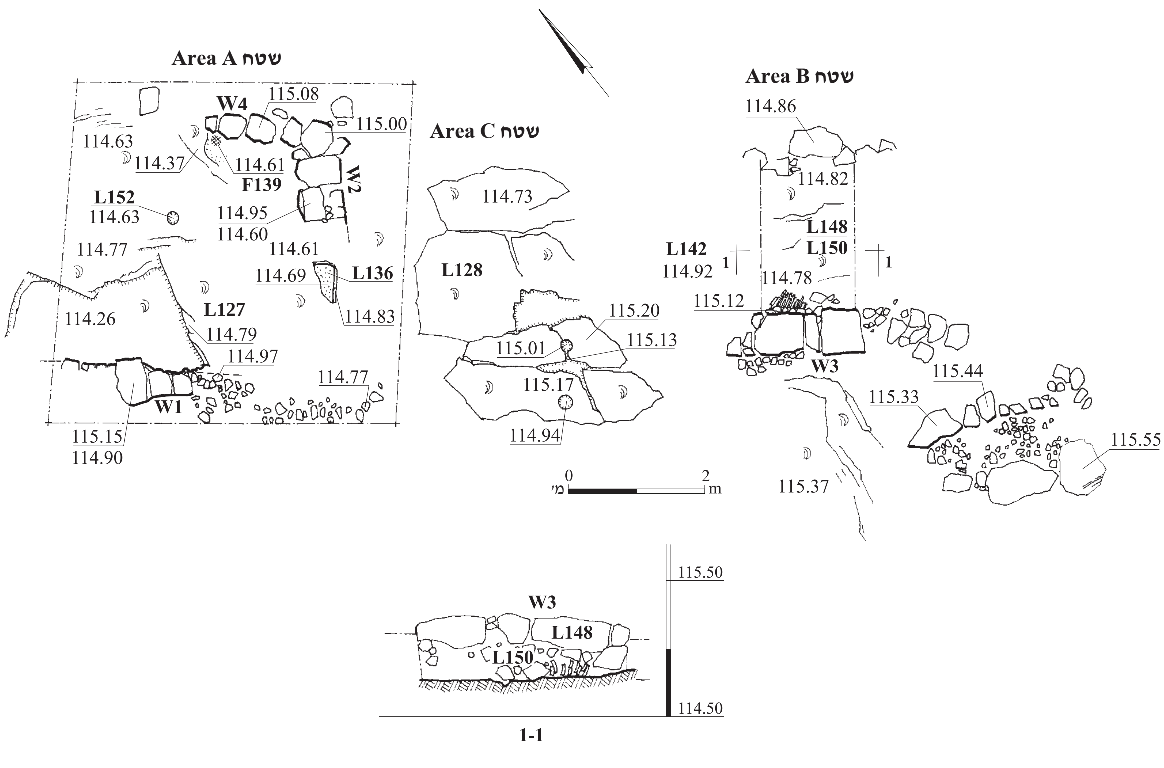

תכנית 2. שטחים A, B ו־C, תכנית וחתך.

איור 2. מתקן מטויח בשטח A.

ממצא כלי החרס

כלי החרס יוצגו באופן כרונולוגי. הכלים הקדומים ביותר נמצאו על הסלע ששימש רצפה. רוב ההקבלות הן מאזור הירקון והחוף, ולעתים גם מדרום שפלת יהודה, מתל לכיש ומתל עיטון.

תקופת הברזל

קערה (איור 1:3).— לקערה שפה פשוטה, והיא נמנית עם טיפוס הקערות השומרוניות. מקבילות לה נמצאו באפולוניה־ארסוף (Tal 1999:295, Fig. II.1:1) ובקבר בתל עיטון, שם תוארכה קערה דומה למאות הט׳–הח׳ לפסה״נ (צפיריס תשמ״ב:9, ציור 3:4).

קובעת (איור 2:3).— שפת הקובעת משתפלת, כמעט אנכית לדופן. מקבילה לה נמצאה בתל חדיד, במכלול המתוארך לראשית תקופת הברזל 2 (ברנד 1998:5, 10, איור 11:8).

סיר בישול (איור 3:3).— לסיר שפה מעובה כלפי פנים ורכס מצדה החיצון. סירים מטיפוס זה מתוארכים למאה הח׳ לפסה״נ. מקבילה לו נמצאה במכלול, כנראה קבר, בתל חדיד (ברנד 1998:14, איור 5:13).

קנקן (איור 4:3).— הקנקן מטיפוס שפת צווארון, ולו שפה עבה, מקופלת ונוטה פנימה. מקבילה לו נמצאה בשכבות V–IV בתל לכיש, המתוארכות לתקופת הברזל 2 (Zimhoni 1997:135, Fig. 3.49:2).

התקופה הפרסית

קנקנים (איור 3:5–7).— לקנקן מס׳ 5 צוואר גלילי זקוף ושפה בולטת כלפי חוץ. קנקן דומה תוארך בדור לתקופה הפרסית (Stern 1995:65, Fig. 2.11:10). לקנקן מס׳ 6 שפה מעובה וזקופה, ומקבילה לו נמצאה בתל מיכל (Singer-Avitz 1989:126, Fig. 9.6:7). לקנקן מס׳ 7 שפה נוטה חוצה וצוואר קעור מעט, ומקבילה לו נמצאה בתל מיכל (Singer-Avitz 1989:123, Fig. 9.4:1).

התקופה ההלניסטית

קערה (איור 8:3).— לקערה דופן מעוגלת. מקבילה לה נמצאה ברמת אביב ותוארכה לסוף המאה הד׳–סוף המאה הב׳ לפסה״נ (גורזלזני תש״ס:28–29, איור 5:4).

סירי בישול (איור 3:9, 10).— לסיר מס׳ 9 צוואר זקוף ושפה מקופלת חוצה. לסיר מס׳ 10 שפה ישרה, נוטה חוצה בחדות, ובצדה הפנימי בליטה

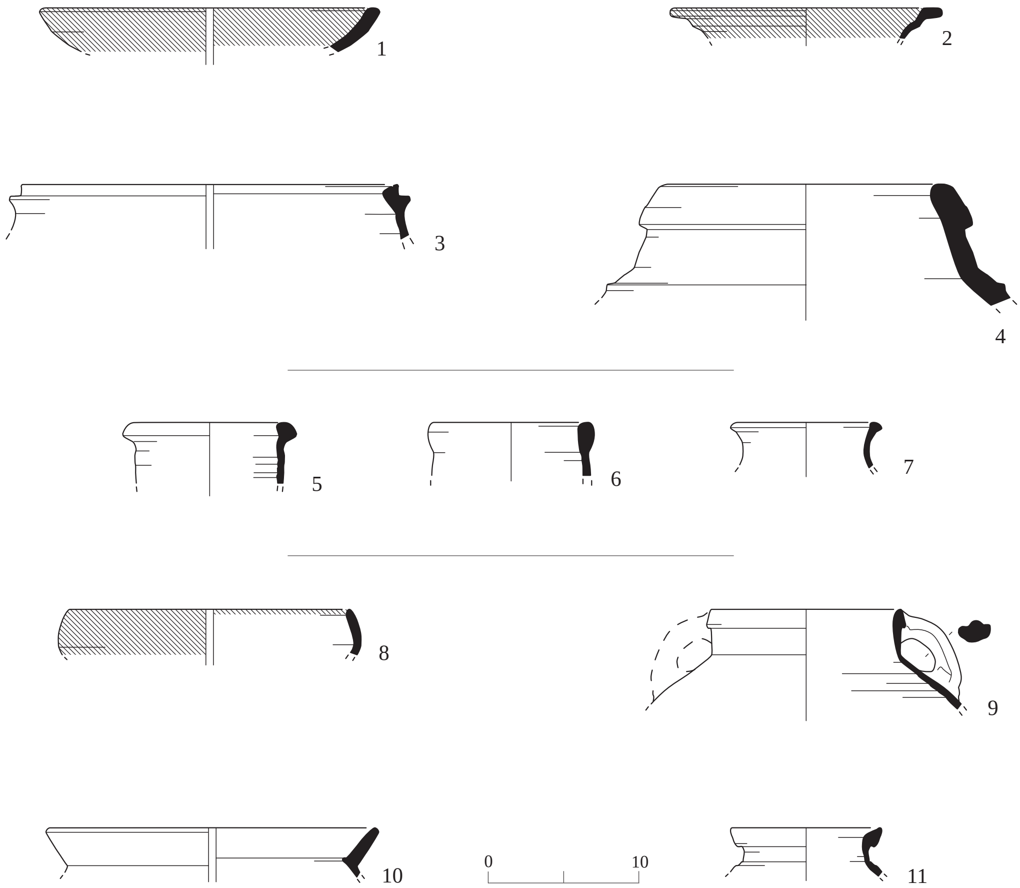

איור 3. כלי החרס מתקופת הברזל (1–4), מהתקופה הפרסית (5–7) ומהתקופה ההלניסטית (8–11).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	152	2041/4	חיפוי אדום ומירוק מפנים ומחוץ
2	קובעת	156	2046/4	חיפוי אדום מפנים ומחוץ
3	סיר בישול	154	2044/4	טין חום, גריסים לבנים מעטים
4	קנקן	145	2028/2	טין צהבהב־אפרפר
5	קנקן	134	2016/2	טין חום בהיר־צהבהב, גריסים לבנים
6	קנקן	133	2015/3	טין כתום בהיר
7	קנקן	133	2015/4	טין חום בהיר־צהבהב
8	קערה	123	1024/2	חיפוי אדום מחוץ ועל השפה מפנים
9	סיר בישול	153	2042/3	טין חום
10	סיר בישול	155	2045/3	טין חום־אדום
11	קנקן	127	2003/5	טין חום־ורוד

להנחת המכסה. בדור תוארכו סירים דומים לתקופה ההלניסטית (Guz-Zilberstein 1995: Figs. 6.21:1, 2, 8; 6.60:28).

קנקן (איור 11:3).— לקנקן שפה נוטה חוצה. מקבילה לו נמצאה באפולוניה־ארסוף (Fischer and Tal 1999:247, Fig. 5.15: 10).

ממצא המטבעות
גבריאלה ביכובסקי

1. סל 2005, לוקוס 127, ר״ע 80594.
תלמי הב׳ (285–246 לפסה״נ), אלכסנדריה.
פנים: ראש זאוס לימין עטור נזר.
גב: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ נשר ניצב לשמאל על ברק.
Æ, ↑, 20.96 גרם, 28 מ״מ.
SNG Ptol.: Pl. VI, No. 157.

2. סל 1018, W1, ר״ע 80593.
תלמי (בלתי מזוהה).
פנים: ראש זאוס לימין עטור נזר (שחוק).
גב: [ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] נשר ניצב לשמאל על ברק (שחוק).
Æ, ↑, 5.59 גרם, 18 מ״מ.

שטח B

שטח B נמצא 3.5 מ׳ ממזרח לשטח A (תכניות 1, 2). בדרומו נתגלה W3 שכיוונו מזרח–מערב. הקיר שרד לגובה נדבך אחד (1.5 מ׳ אורך, כ־0.6 מ׳ רוחב), והשתמרו ממנו שלוש אבני שדה. נדבך היסוד שלו בנוי אבני גוויל בינוניות ועפר שהונחו על הסלע. בחתך בדיקה שנעשה מצפון לקיר נמצאו שרידי רצפה ותשתיתה (1.4 × 2.3 מ׳, עומק 0.5 מ׳; איור 4). הרצפה (L148), שהשתמרותה גרועה, ניגשה אל הקיר, והיא מורכבת מאבני גוויל קטנות ועפר. תשתיתה (L150) הכילה שברי קנקנים רבים, קדרה ונר חרס מהתקופות הפרסית וההלניסטית. על סמך הממצא הקרמי נראה שהרצפה אינה קדומה למאה הד׳ לפסה״נ.

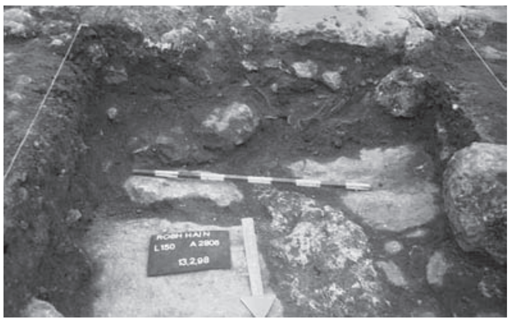

איור 4. שרידי רצפה ותשתיתה (L148, L150), מבט לדרום.

במילוי (L142) שממערב לחתך הבדיקה נתגלה ממצא נדיר: תליון פאינס בדמות האל המצרי שוּ/הֶא (Shu/Heh) (ר׳ Sidi, this volume).

ממצא כלי החרס

תקופת הברזל

קערות (איור 1:5, 2).— לקערה מס׳ 1 שפה פשוטה, נוטה פנימה, ודופן מעוגלת. היא מתוארכת לראשית תקופת הברזל 2 ומקבילה לה נמצאה בתל חדיד (ברנד 1998 :12, איור 4 :13). קערה מס׳ 2 עמוקה, ולה שפה מקופלת כלפי חוץ ודופן מעוגלת. מקבילה לה נמצאה במערת קבורה בהר חברון המתוארכת למאות הח׳–הז׳ לפסה״נ (יזורסקי תשנ״ז :23).

קדרה (איור 5 :3).— לקדרה שפה נוטה פנימה, מקופלת חוצה. היא אופיינית לתקופת הברזל (המאות הח׳–הז׳ לפסה״נ). מקבילה לה נמצאה בטירת יהודה (ייבין ואדלשטיין תש״ל: ציור 4 :14).

קנקן פערור (איור 5 :4).— מהכלי נשתמרה שפתו. טיפוס זה תוארך בדור לסוף המאה הח׳–אמצע המאה הז׳ לפסה״נ (Gilboa 1995:14–15, Type KR8b).

התקופות הפרסית וההלניסטית

קנקנים (איור 5 :5, 6).— לקנקן מס׳ 5 שפה מקופלת, מעוגלת. מקבילה לו נמצאה בתל מיכל (Singer-Avitz 1989:137–138, Fig. 9.14:6). לקנקן מס׳ 6 שפה מקופלת בעלת חתך מרובע; בתחתית הצוואר — קו חרות. מקבילה לו נמצאה באפולוניה־ארסוף (Tal 1999: Fig. 4.40:5).

נר (איור 5 :7).— הנר סגור, עשוי באבניים, כמעט שלם. הוא נמנה עם הטיפוס המכונה ״חיקוי מקומי של הנר האַטי״ ומתוארך לתקופה ההלניסטית. הוא מקביל לטיפוס 6 בדור שתוארך לאמצע המאה הד׳–המאה הב׳ לפסה״נ (Rosenthal-Heginbottom 1995:235). ברובע היהודי בירושלים תוארך הטיפוס למאה הב׳ לפסה״נ (Geva and Hershkovitz 2006:98–99).

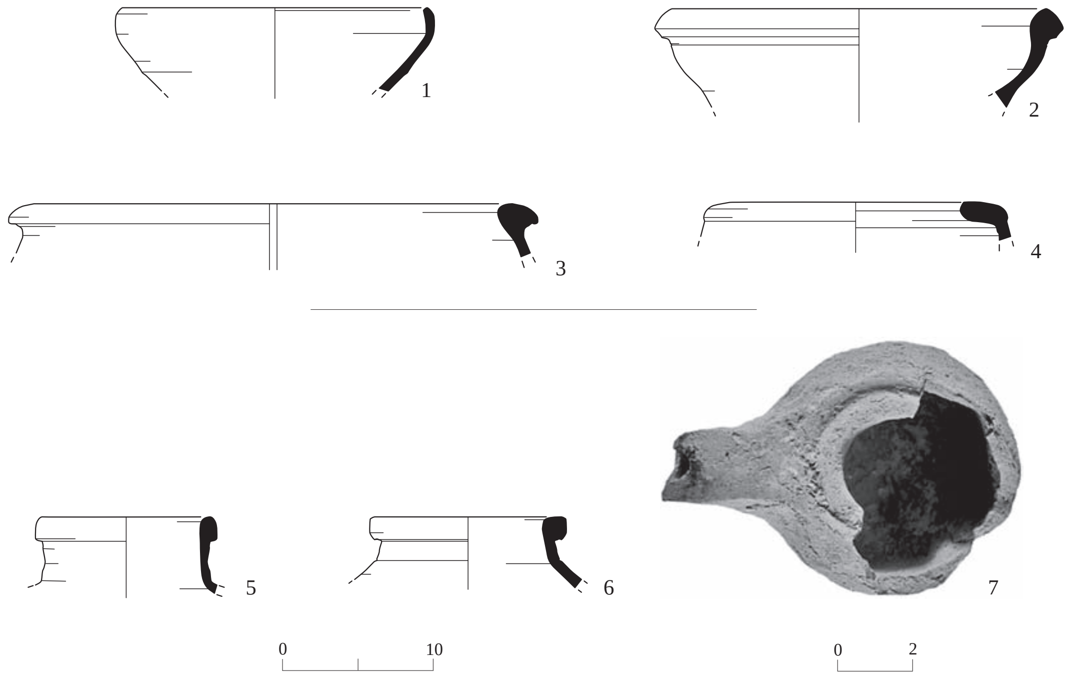

איור 5. כלי החרס מתקופת הברזל (1–4) ומהתקופות הפרסית וההלניסטית (5–7).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	143	2026/2	טין חום
2	קערה	144	2027/3	טין חום בהיר, גריסים לבנים
3	קדרה	143	2026/3	שרידי חיפוי אדום מחוץ ומפנים לשפה
4	קנקן פערור	150	2043/12	טין אפרפר־חום בהיר
5	קנקן	150	2043/1	טין צהבהב־לבן
6	קנקן	143	2026/4	טין חום בהיר־אפרפר
7	נר	150	2037	

שטח C

פני הסלע בשטח זה גבוהים מאוד ומשתפלים במתינות צפונה. בדרום משטח הסלע נתגלו שני ספלולים חצובים שכיוונם צפון–דרום (0.2 מ׳ קוטר; 0.19–0.21 מ׳ עומק), וביניהם בור רדוד שצורתו אינה רגולרית. מדרום למשטח זה נמצאו מתקנים נוספים (תכנית 1).

ממגורה T1 (תכנית 3). לממגורה פתח חצוב, עגול (0.85 מ׳ קוטר פנימי). כ־5 ס״מ משולי הפתח חצובה מדרגה זעירה שנועדה כנראה להנחת מכסה. הפתח (L100) חצוב בעומק 0.25 מ׳ ומוביל לחלל פעמוני שבדופנותיו סימני חציבה. עומק הממגורה כ־2.5 מ׳. מתארה עגול והיא בעלת חתך סגלגל. היא מדופנת בטיח אפרפר מגובה 0.5 מ׳ מתחת לפתח. הממגורה נמצאה מלאה ברובה באדמת סחף, בסלעים ובעצמות בעלי חיים (L151).

בור T2 (תכנית 4). לבור פתח עגול, חצוב (L101; 0.88 מ׳ קוטר, 1 מ׳ עומק). משטח הסלע נוטה מדרום לצפון בתעלה טבעית צרה (0.1 מ׳ רוחב, 0.22 מ׳ עומק) המגיעה אל פתח הבור וממשיכה מעברו השני. בחלקה הדרומי של התעלה יש טרוורטין. הבור לא נחפר.

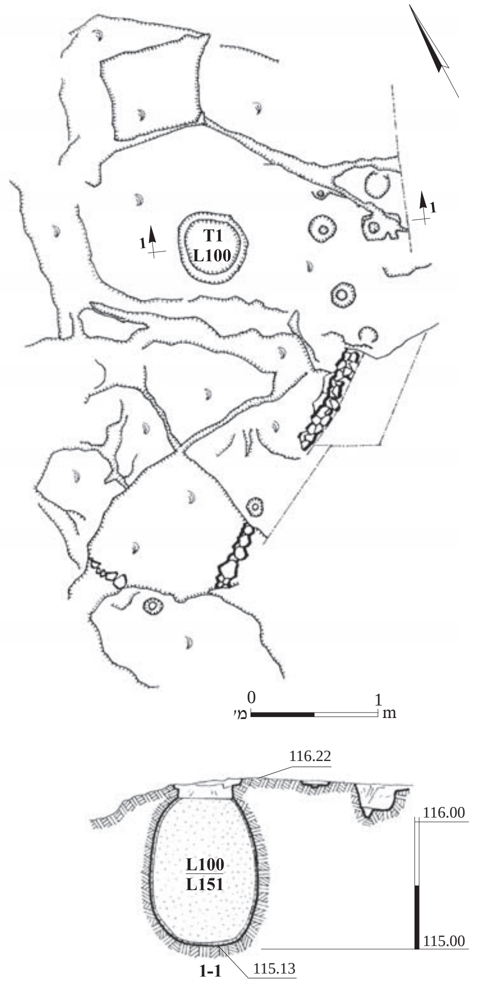

תכנית 3. ממגורה T1, תכנית וחתך.

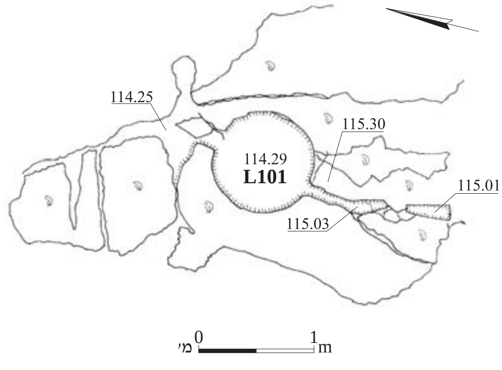

תכנית 4. בור T2.

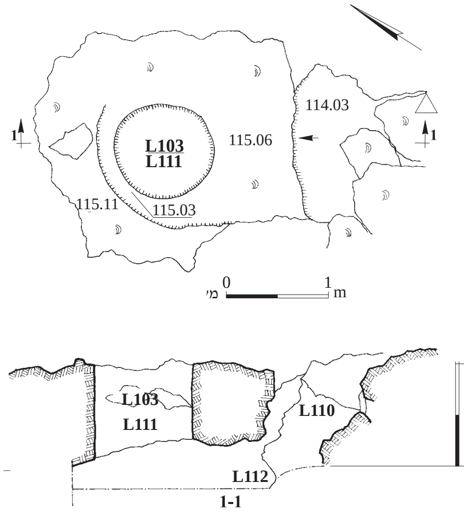

תכנית 5. בור T3, תכנית וחתך.

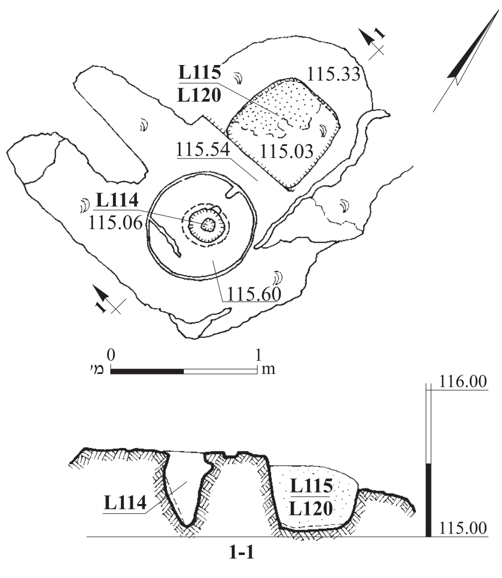

תכנית 6. מתקן דריכה לשמן T4, תכנית וחתך.

בור T3 (תכנית 5). לבור פתח עגול (0.9 מ׳ קוטר), חצוב בסלע לעומק 0.89 מ׳, וצורת פעמון (L103, L111). בדרומו נמצא שקע טבעי שהיה מלא אדמת סחף שחדרה אליו (L110, L112). אף בור זה לא נחפר.

מתקן דריכה[3] לשמן T4 (תכנית 6). המתקן חצוב בסלע ולו משטח דריכה (0.7 מ׳ קוטר) מוקף תעלה רדודה (2.5 ס״מ רוחב, 2 ס״מ עומק).

בחלקה הצפוני של התעלה מצוי נקב קטן לניקוז השמן, שזרם, כנראה, דרך חור מפולש, אל גומחה חצובה (L114) במרכז המשטח; מאחר שהחור לא נוקה, לא היה אפשר לראות את הקשר בין התעלה לגומחה. הגומחה קונית ופתחה עגול (0.2 מ׳ קוטר, 0.45 מ׳ עומק), והיא מטויחת בטיח אפרפר.

מצפון למשטח הדריכה, במרחק 0.2 מ׳ ובמפלס הנמוך ממנו ב־0.1 מ׳, נחשף בור רבוע, בעל פינות מעוגלות שהיה מלא באבני גוויל בינוניות (L115; 0.50 × 0.57 מ׳; עומקו 0.28 מ׳). בחלקו התחתון שרד טיח אפרפר (L120). ממזרח לבור מצויה עוד תעלה רדודה (0.25 מ׳ רוחב); תפקידה אינו ברור. לדעת עיטם (תשמ״ג), בורות מסוג זה שימשו לכתישה, ודוגמות נמצאו, למשל, בתל בית מירסים; המתקנים שם היו בנויים ומטויחים, צורתם מלבנית והם עמוקים, והכתישה בהם נעשתה, כנראה, באמצעות עֱלי כבד מעץ. עיטם תיארך מתקני תעשיית שמן כאלו לתקופת הברזל; שיא פעילותם היה במאה הח׳ לפסה״נ. בגומחה החצובה שבמרכז משטח הדריכה (L114) נמצאו שתי קערות מתקופת הברזל 2, ונראה שהמתקן חדל לשמש בסוף תקופה זו (המאה הח׳ לפסה״נ).

ממצא כלי החרס

קערות (איור 6).— לקערה מס׳ 1 שפה מעובה, בולטת מפנים ומחוץ. לקערה מס׳ 2 שפה שטוחה ודופן מעוגלת עם חורי תיקון. קערות מטיפוס זה, עם חיפוי מפנים ומחוץ, נמצאו בלכיש שכבות V–IV (Zimhoni 1997:83, Fig. 3.11:5).

שטח D

מצפון לשטח B, במרחק של כ־3 מ׳ ממנו, נמצאה מערה, כנראה למגורים, מתקופת הברזל ובתוכה כלים שלמים; היא נהרסה עקב פעולת פיתוח באזור ואינה קיימת עוד (תכנית 1).[4] אפשר להבחין בקמרון קטן חצוב, כנראה חלק מתקרתה. באזור המשוער של המערה נחפר בור בדיקה עד לסלע (תכנית 7; L109, L113; 1.5 × 2.0 מ׳, עומק 0.4 מ׳). בחפירה נמצאו כלי חרס וחפצי אבן, הראשונים מתוארכים לתקופת הברזל 2.

ממצא כלי החרס

קערה (איור 7: 1).— לקערה שפה פשוטה, והיא נמנית עם טיפוס הקערות השומרוניות. מקבילה לה מתל גילעם תוארכה לשלהי המאה הט׳–המאה הח׳ לפסה״נ (שטרן תש״ל: 43, איור 5: 2).

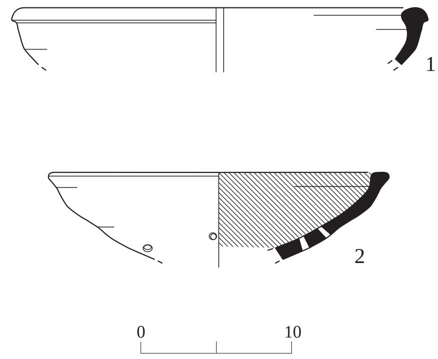

איור 6. קערות.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	114	1015/2	חיפוי אדום?
2	קערה	114	1015/1	חיפוי אדום ומירוק מבפנים

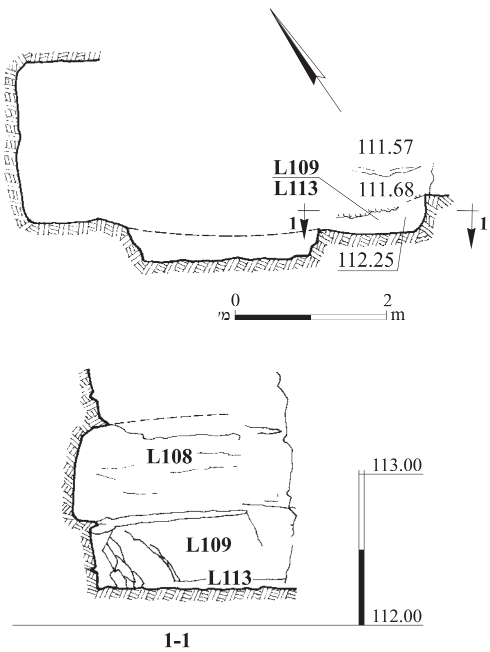

תכנית 7. שטח D, תכנית וחתך.

קדרות (איור 7: 2–5).— לקדרה מס׳ 2 שפה מקופלת, נוטה פנימה, ודופן ישרה. מקבילה לה נמצאה בבית אריה (ריקלין תשנ״ז: 13, איור 9: 17). לקדרה מס׳ 3 שפה מקופלת חוצה ודופן מעוגלת; מקבילה לה נמצאה בדור (Gilboa 1995: Fig. 1.5:2). לקדרה מס׳ 4 שפה מעובה; טיפוס קדרות זה אופייני לצפון הארץ

(Tal 1999:293, 295, Fig. II.1:16). לקדרה מס׳ 5 שפת מדף ודופן מעוגלת; מקבילה לה נתגלתה בתל חדיד (ברנד 1998: 14, איור 5: 4).

סירי בישול (איור 7: 6–11).— לסירים מס׳ 6–9 שפה מעובה כלפי פנים ורכס מבחוץ; למס׳ 6 ו־7 שפה מעוגלת, ולמס׳ 8 ו־9 שפה מחודדת. טיפוס זה מתוארך למאה הח׳ לפסה״נ (עמירן תשל״א: 278, לוח 75: 17, 18). מקבילות לסירים אלה נמצאו בתל חדיד (ברנד 1998: 7, איור 5: 11), בבית אריה (ריקלין תשנ״ז: 14, איור 10: 2) ובאפולוניה־ארסוף (Tal 1999:295, Fig. II.1:17–20). לסיר מס׳ 10, וריאנט של הטיפוס הקודם, יש שפה זקופה וזיווי חד בין השפה לגוף. מקבילה לו נמצאה בדור

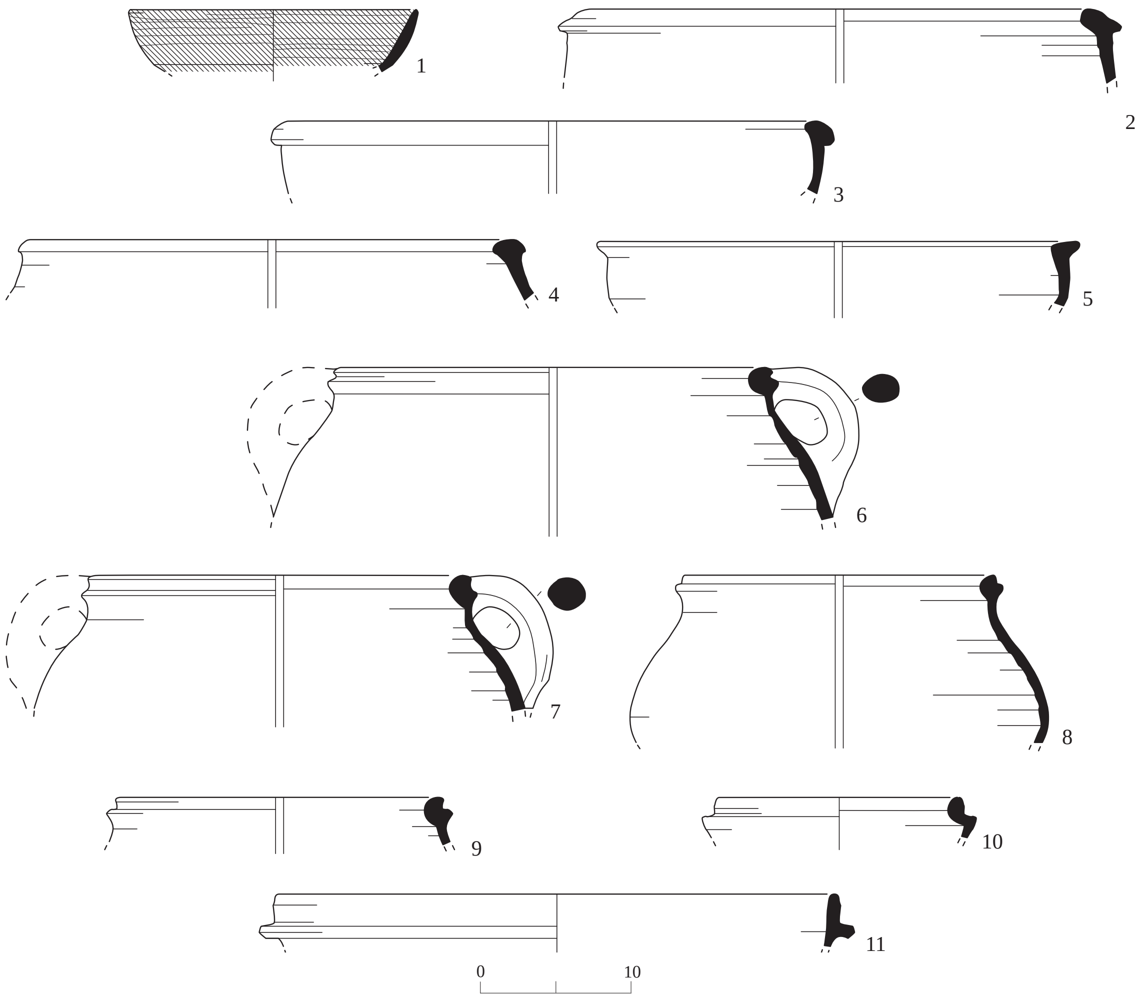

איור 7. כלי החרס.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ סל	תיאור
1	קערה	147	2031/6	מירוק אבניים
2	קדרה	147	2031/3	חיפוי חום מחוץ
3	קדרה	147	2031/4	טין חום בהיר
4	קדרה	121	1020/4	טין חום בהיר
5	קדרה	121	1020/6	טין חום בהיר
6	סיר בישול	147	2031/10	טין חום
7	סיר בישול	109	1008/1	טין חום
8	סיר בישול	147	2031/2	טין חום
9	סיר בישול	109	1008/5	טין חום
10	סיר בישול	147	2031/5	טין חום כהה־אפור
11	סיר בישול	109	1008/2	טין חום

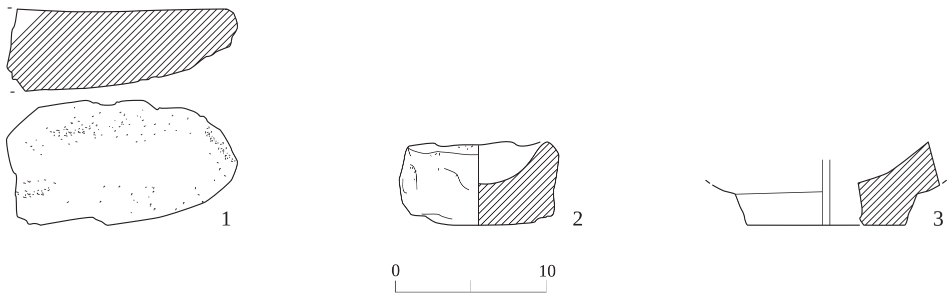

איור 8. חפצי האבן.

מס׳	החפץ	לוקוס	סל	תיאור
1	אבן שחיקה	108	1007/3	בזלת
2	אבניים?	108	1007/1	אבן גיר
3	שבר כלי?	108	1007/2	אבן גיר

(Gilboa 1995:27, Fig. 1.1:22). לסיר גדול מס׳ 11 יש דופן זקופה ורכס בולט כלפי חוץ מתחת לשפה המעוגלת. מקבילה לו נתגלתה בבית אריה (ריקלין תשנ״ז:14, איור 10 :7).

חפצי האבן

אבן שחיקה (איור 8 :1).— האבן עשויה בזלת.

אבניים? (איור 8 :2).— החפץ, כנראה חלק מאבניים, עשוי אבן גיר עם סימני ברק מבפנים. במישוש, אפשר להרגיש במעין חריצים המעידים שהשימוש בו היה בתנועה סיבובית.

שבר כלי? (איור 8 :3).— החפץ עשוי אבן גיר.

סיכום

הממצאים שנתגלו בחפירה, אף שהייתה מצומצמת בהיקפה, היו חלק מהיישוב החקלאי הסמוך. השרידים הארכיטקטוניים בשטחים A ו־B תוארכו מתקופת הברזל עד לתקופה ההלניסטית, אך בגלל מצב השתמרותם לא ניתן להגדירם. המתקנים החקלאיים שנתגלו בשטח C מעידים על היותם סמוכים לקצהו הצפוני־המזרחי של היישוב. מתקן הדריכה לשמן T4, היחיד שאפשר היה לתארכו, היה בשימוש רק בתקופת הברזל 2. בחפירה בשטח D, אזור המערה שהייתה שם לפנים, נמצא מכלול קרמי המתוארך אף הוא לתקופת הברזל 2 (המאות הח׳–הז׳ לפסה״נ).

הערות

[1] בדצמבר 1996 ערך מרדכי היימן סקר פיתוח מטעם רשות העתיקות; בחפירה הנדונה נבדקו השרידים ותועדו. החפירה נערכה בחודשים ינואר–פברואר 1998 (הרשאה מס׳ A-2805) מטעם רשות העתיקות ובניהולו של המחבר. סייעו הארי אלנקווה (מנהלה), אבי האג׳יאן וויאצ׳סלב פירסקי (מדידות), נטליה זק (סרטוט), מרינה שויסקיה (ציור ממצא), נעמי סידי (תליון), גבריאלה ביכובסקי (נומיסמטיקה) ושלמה מנדל (מפקח).

[2] מבדיקה שערכתי על פי מפת ראש העין ומהיכרותי את השטח, החפירה הנדונה מצויה באתר 93. בקרבת מקום מצוי קבר שיח׳ שמוקם, כנראה עקב טעות דפוס, באתר 89 (גם בית־אריה סבור כך, מידע בעל פה. תודתי נתונה לו).

[3] להעדפת המונח ״דריכה״ לתיאור הפקת השמן, ר׳ עיטם תשמ״ג:23.

[4] אני מודה לחגית טורגה על המידע.

הפניות

אבנר־לוי ר׳ וטורגה ח׳ תשנ״ז. ראש העין. **חדשות ארכיאולוגיות** קז: 58—59.

ברנד א׳ 1998. **חפירת הצלה בשולי תל חדיד: דין וחשבון ראשוני**. תל אביב.

גורזלזני א׳ תש״ס. שרידים מן התקופה ההלניסטית ברמת אביב. **עתיקות** 38: 25—32.

יזרסקי א׳ תשנ״ז. ממצאים ממערות קבורה מתקופת הברזל הב׳ בהר חברון. **עתיקות** 32: 21—36.

ייבין ז׳ ואדלשטיין ג׳ תש״ל. חפירות טירת יהודה. **עתיקות** ו: 56—67.

כוכבי מ׳ ובית־אריה י׳ תשנ״ד. **מפת ראש העין (87)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

עד ע׳ 2007. ראש העין, מצפה אפק. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (7.3.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=491&mag_id=112 (תאריך גישה 10.6.2009).

עיטם ד׳ תשמ״ג. ״ושמן מחלמיש צור״. **קדמוניות** 61: 23—27.

עמירן ר׳ תשל״א. **הקיראמיקה הקדומה של ארץ־ישראל**. ירושלים.

צפיריס ו׳ תשמ״ב. קברים מתקופת הברזל בתל עיטון. **עתיקות** ח: 7—10.

ריקלין ש׳ תשנ״ז. אתר מתקופת הברזל הב׳ בבית אריה. **עתיקות** 32: 7—20.

שטרן א׳ תש״ל. החפירה בתל גילעם. **עתיקות** ו: 31—55.

Fischer M. and Tal O. 1999. The Hellenistic Period. In I. Roll and O. Tal eds. *Apollonia–Arsuf, Final Report of the Excavations* I: *The Persian and Hellenistic Periods* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 16). Tel Aviv. Pp. 223–261.

Geva H. and Hershkovitz M. 2006. Local Pottery of the Hellenistic and Early Roman Periods. In H. Geva. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* III: *Area E and Other Studies. Final Report*. Jerusalem. Pp. 94–143.

Gilboa A. 1995. The Typology and Chronology of the Iron Age Pottery and the Chronology of Iron Age Assemblages. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 1–49.

Guz-Zilberstein B. 1995. The Typology of the Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of the Hellenistic and Roman Periods. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 289–433.

Rosenthal-Heginbottom R. 1995. Imported Hellenistic and Roman Pottery. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 183–288.

Sidi N. This volume. A Faience Amulet from Rosh Ha-‘Ayin.

Singer-Avitz L. 1989. Local Pottery of the Persian Period (Strata XI–VI). In Z. Herzog, G. Rapp. and O. Negbi eds. *Excavations at Tel Michal, Israel* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 8). Tel Aviv–Minneapolis. Pp. 115–144.

SNG Ptol.: A. Kromann and O. Mørkholm. *Sylloge Nummorum Graecorum: Denmark. Egypt: The Ptolemies.* Copenhagen 1977.

Stern E. 1995. Local Pottery of the Persian Period. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 51–92.

Tal O. 1999. The Iron Age II. In I. Roll and O. Tal. *Apollonia–Arsuf, Final Report of the Excavations* I: *The Persian and Hellenistic Periods* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 16). Tel Aviv. Pp. 291–298.

Zimhoni O. 1997. *Studies in the Iron Age Pottery of Israel*. Tel Aviv.

ROSH HA-'AYIN, MIẒPE AFEQ: REMAINS OF AN AGRICULTURAL SETTLEMENT FROM THE IRON AGE TO THE HELLENISTIC PERIOD

ELIE HADDAD
(PP. 53–63)

In 1998, a salvage excavation was conducted in the Mizpe Afeq neighborhood in Rosh Ha-'Ayin (map ref. NIG 19643/66608, OIG 14643/16608; Fig. 1). Four areas were opened (A–D; Plan 1) on a hill, 115 meters above sea level. Architectural remains dating from the Iron Age to the Hellenistic period were uncovered in Areas A and B (Plan 2; Figs. 2–5), but due to their poor state of preservation the nature of the remains could not be identified. A rare faience pendant of the Egyptian god Shu/Heh was discovered in Area B (Sidi, this volume).

Agricultural installations (Plans 3–6) including a silo (T1), two cisterns (T1, T3) and a treading installation for oil (T4) were discovered in Area C. These installations were situated close to the northeastern end of a nearby agricultural settlement that was founded in the Iron Age and existed until the second century BCE. The treading installation was the sole installation that could be dated, and it was used solely during Iron II (Fig. 6).

A cave (Plan 1), which was probably used as a dwelling, was previously documented north of Area B; many complete vessels dating to the Iron Age were discovered in it. The cave was destroyed as a result of development activity and it no longer existed at the time of the excavation. A trial trench was excavated to bedrock in Area D (Plan 7), where the cave was presumably located, and pottery vessels from Iron II (eighth–seventh centuries BCE; Fig. 7) and stone objects (Fig. 8) were found.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS:

Fig. 1. Location map.
Plan 1. General plan.
Plan 2. Areas A, B and C, plan and section.
Fig. 2. Plastered installation.
Fig. 3. Pottery.
Fig. 4. Trial trench.
Fig. 5. Pottery.
Plan 3. Silo T1, plan and section.
Plan 4. Cistern T2.
Plan 5. Cistern T3, plan and section.
Plan 6. Treading Installation T4 for extracting oil, plan and section.
Fig. 6. Bowls.
Plan 7. Area D, plan and section.
Fig. 7. Pottery.
Fig. 8. Stone objects.